

Віра Гапоненко, к. політ. н., докторант

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, Україна

НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Vira Haponenko, PhD in Political science, ScD Candidate

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

NEOINSTITUTIONALISM AS A METHOD TO STUDY DEMOCRATIZATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF UKRAINE

The article substantiates directions of the use of neo-institutionalism as a method for analyzing the processes of democratization of the political system of Ukraine, in particular, institutional design, the reasons for their low efficiency and the establishment of the hybridity of the political regime, and the prospects for completing the institutionalization of democracy in Ukraine. The advantages of non-institutional interpretation of the essence of the political institute in the broad sense in the context of democratic reforms in Ukraine were defined, the emphasis was put on the ability of institutions to regulate the behavior of political actors, the contradictions of the stabilization function of the political institute and the ability to transform it in conditions of transitional political systems.

Keywords: political institution, institutionalization, democratization, political system of Ukraine, neo-institutionalism.

Демократизація політичної системи це одна з найгрунтовніше розроблених і, водночас, найбільш суперечливих, невичерпних проблем політичної науки. Різноманітні передумови, особливості, закономірності трансформації політичного режиму політичних систем світу зумовлюють наявність багатьох парадигм та підходів осмислення цього явища, ускладнюють виявлення загальних тенденцій процесу демократизації. Вибір методології дослідження залежить як від поставлених завдань, так і від комплексу суспільних обставин.

Одним з провідних теоретичних напрямків сучасних досліджень є неоінституціоналізм. Він одержав широке застосування у економічній теорії. Теоретичні засади неоінституційного методу дослідження політичних процесів, і демократизації зокрема, також достатньо ґрунтовно розроблені у працях зарубіжних політологів С. Хантінгтона¹, Дж. Марча, Й. Олсона², Д. Норта³, Р. Пантама⁴. Деяко менше вітчизняних публікацій з цієї тематики, зокрема інституційним аспектам демократизації приділяли увагу В. Денисенко⁵, А. Колодій⁶, А. Романюк⁷, О. Стойко⁸. Останні

¹ Хантінгтон, С. (2004). *Политический порядок в меняющихся обществах*. Москва: Прогресс-Традиция, 480.

² March, J.G., Olsen, J.P. (1989). *Rediscovering institutions: The organizational basis of politics*. New York: The Free Press, 320.

³ Норт, Д. (1997). *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. Москва: ФЭК «Начала», 180.

⁴ Putnam, R. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 65-78.

⁵ Денисенко, В. (2012). Трансформація інституційної системи в Україні в контексті світового досвіду. *Transformacje ustrojowe w Europie Srodkowej i Wschodniej*. F Kutno: Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie, 127-147.

⁶ Колодій, А. (2010). Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. *Вісник Львівського ун-ту. Сер.: філософсько-політологічні студії*, 1, 60-70.

⁷ Романюк, А. (2010). Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. *Вісник Львівського ун-ту. Сер.: філософсько-політологічні студії*, 1, 193-202.

⁸ Стойко, О. (2016). *Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах*: монографія. Київ: Логос, 416.

звернули увагу на цінність неінституціонального підходу для вивчення процесів демократизації в Україні. Однак, варто звернутись до можливостей застосування неінституціоналізму в контексті сучасних українських реалій. Адже, умови виникнення та формування цієї парадигми були схожими з тими, що стоять на сьогодні перед вітчизняними політологами.

Тому *метою* статті є з'ясування ролі та особливостей неінституціоналізму як методу дослідження демократизації політичної системи в Україні.

Для досягнення цієї мети, насамперед, звернемось до витоків та умов формування неінституціоналізму. Він виникає у відповідь на кризу дослідження політичних інститутів, розширює коло питань щодо їхнього вивчення, поглиблює аналіз. Насамперед, неінституціоналісти спробували поєднати суб'єктивізм біхевіорального напрямку та об'єктивізм теорій модернізації, показати тісний взаємозв'язок між функціонуванням політичних інститутів та

Також завдяки неінституціоналізму відбувся перехід від формальних до змістовних характеристик політичних інститутів¹. Це надзвичайно актуально для України, де формально всі інститути демократії давно вже проголошені Конституцією України, затверджені у законодавстві. Однак, вони функціонують неефективно. Відповідь на питання «чому?» варто шукати, використовуючи принципи неінституціоналізму. Зокрема, особливу увагу в системі політичних інститутів демократії необхідно приділити недержавним та суспільним інститутам, а також акцент зробити на механізмах забезпечення проголошених принципів їхнього функціонування.

Так, аналіз структурних рис суспільства, політики як формальних, так і неформальних структур здатний пояснити ряд суперечностей у реалізації принципів демократії. Принцип народовладдя виявляється спотвореним через популізм, поділу влади – через схильність інституту Президентства застосовувати політичні важелі впливу. Парламентаризм не працює у зв'язку з деструктивними методами взаємодії, зокрема діяльності опозиції, створення коаліції, відсутності фракційної дисципліни. Плюралізм же в умовах неінституціоналізованого характеру демократії спричиняє дезінтеграцію суспільства та гострі конфлікти.

Тобто, дослідження не офіційних інститутів, а демократичного характеру їхньої взаємодії, увага до неформальних інститутів у процесі становлення демократії є важливим аспектом осмислення процесів демократизації в Україні.

Також на сьогодні в Україні доцільно використовувати широке визначення терміну «політичний інститут», запропоноване представниками неінституціоналізму. Навідміну від дефініції класичного інституціоналізму, що розглядав інститути як формальні структури, суспільні установи, що володіють раціональними приписами, апаратом примусу, що стимулює індивідів підпорядковуватись владі², нині політичний інститут розуміється як правила гри, обмеження взаємодії між громадянами та організаціями, які обумовлюють мотивацію індивідів.

Засновники неінституціоналізму Дж. Марч та Й. Олсен подають таку дефініцію політичних інститутів: «Політичний інститут – це відносно стійкий набір правил та організованих практик, втілених в структурах значень і ресурсів, що виявляються інваріантними щодо індивідів і стійкими, водночас, і щодо змінюваних зовнішніх обставин, і щодо установок та очікувань громадян»³.

Д. Норт визначав інститути як обмежуючі рамки, створені індивідом, які організують взаємовідносини між людьми⁴.

Тобто, специфічним предметом сучасного політичного аналізу є не лише офіційні приписи, але й всі правила політичної діяльності, взаємодії, що якісно відрізняє політичні проблеми дослідження політичних інститутів від правових дисциплін, розширює коло практичних проблем, ставить завдання дослідження процесів демократизації у їх тісній взаємодії з поведінкою основних суб'єктів політики.

Важливим підходом неінституціоналізму до аналізу процесу демократизації є критика конкретних механізмів реалізації функцій інститутів демократії, а не демократичного врядування в цілому. У перехідних суспільствах нездатність демократичного уряду вирішити нагальні проблеми

¹ Патрушев, С.В. (2006). *Институциональная политология*. Москва: ИСП РАН, 590.

² Вебер, М. (1982). *Избранные произведения*. Москва, 706.

³ March, J.G., Olsen, J.P. (1989). *Rediscovering institutions: The organizational basis of politics*. New York: The Free Press, 22.

⁴ Норт, Д. (1997). *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. Москва: ФЭК Начала, 20.

та забезпечити соціально-економічні потреби громадян, призводить до розчарування в цінності демократії як політичного режиму. Це створює ґрунт для редемократизації або вкорінення гібридного режиму. За результатами соціологічних досліджень більше половини громадян, як і раніше, не задоволені розвитком демократії у 2016 і 2018 роках, а частка тієї чи іншої мірою задоволених не перевищує 20%. 60,5% населення тією чи іншою мірою погоджується з твердженням, що «для нормального розвитку країни потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію»¹.

Представники неінституціоналізму розглядають інститути влади як обмеження активної взаємодії політичних суб'єктів². Таким теоретичним підходом вони вказують на основне завдання дослідження інститутів демократії. Воно полягає у визначенні умов функціонування інститутів, що сприятимуть досягненню консенсусу між всіма учасниками політичного процесу. Подібний підхід є актуальним в умовах кризового стану політичної системи, високого рівня конфліктності та загострення соціальних суперечностей. Він засвідчує нездатність політичних інститутів в Україні узгоджувати інтереси різних соціальних груп.

Як стверджують дослідники, загальною характеристикою, що об'єднує всі існуючі різновиди неінституціоналізму в певну цілісність, є те, що вони вважають інститути центральним компонентом політичного життя. Тобто, наголошується на вирішальній ролі інститутів щодо детермінування поведінки індивідів³.

Ця теза є цікавою з огляду на суперечки навколо особливостей інституційного дизайну в Україні. Він вказує, що попри доведену практикою здатність обох моделей управління (президенталізму та парламентаризму) до успішної демократизації, характер взаємодії органів державної влади все ж має вирішальний вплив на процес консолідації демократії, а саме – перетворення законодавчих принципів на поведінковий імператив суб'єктів політики. При цьому система інститутів, сформована у результаті взаємодії індивідів та соціальних груп здатна до саморегуляції та самовідтворення. А інституційний дизайн слід розуміти в трьох аспектах: 1) утвердження суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій і системи цінностей); 2) створення інституційних формувань з легальним статусом і наявністю нової інституційної інфраструктури, яка формально забезпечує реалізацію регулятивних функцій та порядок дотримання даних правил; 3) формування такого відношення громадян до соціальних правил та організаційних структур, яке відображає їх лояльність до існуючого інституційного порядку⁴. Для успішного українського державотворення ключовим є третій аспект, який свідчить про завершення процесу інституціоналізації демократії.

Важливим є висновок неінституціоналістів про те, що саме інститути створюють найвищий рівень регулярності, стабільності структур у часі, забезпечують упорядкованість, постійність дій, форм поведінки, співробітництва⁵. Політичні інститути здатні забезпечувати стабільність політичної системи, оскільки зумовлюють сталість політичної поведінки акторів. Це вказує на важливість стабільного законодавства та впевненості всіх суб'єктів політичного процесу у непорушності існуючого порядку, втіленого у функціонуванні інститутів.

Таким чином, у зв'язку з станом суспільно-політичної нестабільності, важливим є врахування регулятивної та стабілізуючої ролі політичних інститутів. Адже, інститути виступають продуктом людської організації та структурою правил та стимулів, які покликані формувати поведінку учасників⁶.

¹ Моніторинг 2018: основні тенденції змін громадської думки, 2018 (2019). *Демократичні ініціативи*. <<https://dif.org.ua/article/monitoring2018-osnovni-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>> (2019, липень, 15).

² Денисенко, В. (2012). Трансформація інституційної системи в Україні в контексті світового досвіду. *Transformacje ustrojowe w Europie Srodkowej i Wschodniej*. F Kutno: Wyzsza Szcola Gospodarki Krajowej w Kutnie, 127.

³ Романюк, А. (2010). Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. *Вісник Львівського ун-ту. Сер.: філософсько-політологічні студії*, 1, 193.

⁴ Головаха, Є., Паніна, Н. (2008). *Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України, 9–10.

⁵ March, J.G., Olsen, J.P. (1989). *Rediscovering institutions: The organizational basis of politics*. New York: The Free Press, 32.

⁶ Романюк, А. (2010). Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. *Вісник Львівського ун-ту. Сер.: філософсько-політологічні студії*, 1, 193.

Ряд методологічних принципів може бути запозичений у неінституційної теорії для аналізу динаміки політичних інститутів. Насамперед, актуальним для України є проблема інституціоналізації демократії. В українській публіцистиці та політичному дискурсі часто термін «інституціоналізації» вживається як синонім «встановлення», що передбачає, передусім правове затвердження, набуття офіційного статусу. Однак, неінституціоналісти розширюють розуміння інституціоналізації і визначають її як процес за допомогою якого організації та структури набувають цінність та стійкість¹.

При цьому вони звертають увагу на те, що політична система може бути не лише інституціоналізована або неінституціоналізована, а перебувати на різному рівні інституціоналізації. Також варто відрізнити інституціоналізацію політичної системи в цілому та інституціоналізацію окремих інститутів. Усвідомлення цього факту дозволяє уникати дихотомічних, оціночних, надто песимістичних висновків щодо стану інституціоналізації демократії в Україні, націлює на пошук шляхів подальшої інституціоналізації.

Важливими в процесі державотворення є висновки інституціоналістів щодо критеріїв та ознак успішної інституціоналізації. За С. Гантінгтоном ознаки успішної інституціоналізації це: раціоналізація авторитету, масова конвенційна участь, диференціація державних та громадських структур².

Такі критерії дають змогу дати неупереджену та аргументовану відповідь щодо результатів інституціоналізації демократії в Україні. На жаль, інституціоналізацію вітчизняної політичної системи не можна вважати успішною через персоналізований характер авторитету, слабкість громадянського суспільства, низький рівень конвенційної участі і наявність гострих суспільних конфліктів, що вирішуються у поза правовій площині.

З метою оцінки стану інституціоналізації демократії в Україні можна використовувати шкали вимірювання рівня інституціоналізації, розроблені С. Гантінгтоном: адаптивність – ригідність; складність – простота; автономність – залежність, об'єднаність-дезінтеграція³. Як бачимо, і ця шкала вказує на суперечності політичної системи в Україні, структурам якої характерні недиференційований характер, слабка здатність до соціальної адаптації, дезінтеграція. Наприклад, нездатність політичних партій до компромісу з політичними опонентами, деструктивний характер опозиції.

Проблемним питанням сучасної політичної науки є передумови інституційної ефективності. Неінституціоналісти вважають, що джерело відтворення інститутів – це їхня легітимність у масовій свідомості. Основою політичних інститутів є не правові норми, а звички політичної діяльності і практичні дії. «Джерелом інституційних змін є еволюція світогляду людей»⁴.

Також важливим елементом теорії неінституціоналізму врахування ціннісних аспектів діяльності політичних інститутів. Він вказує на відсутність універсальних моделей демократизації, готовність суспільства до демократичних перетворень як передумова їхньої успішності. Тобто, трансформація політичних інститутів не може бути одномоментною. Навпаки, це тривалий процес постійної адаптації, так само і демократизація, що також розуміється як безперервний та безкінечний процес, динамічне явище. У цьому контексті, вітчизняні дослідники поділяють процес інституціоналізації на певні фази. Перша – це фаза легалізації інституту, тобто його організаційно-правового формування та становлення. Друга – це фаза легітимізації, соціалізації та інтеріоризації, тобто активна адаптація інституту у суспільстві, суспільній свідомості, відповідність демократичним традиціям та нормам. Третя – це фаза зростання ефективності та спроможності інституту до само організаційних (синергетичних) процесів⁵.

Користуючись такою типологією етапів інституціоналізації демократії можемо стверджувати, що в Україні друга стадія ще не завершилась. На доведення цього факту можемо навести

¹ Хантінгтон, С. (2004). *Политический порядок в меняющихся обществах*. Москва: Прогресс-Традиция, 32.

² Там само, 52-53.

³ Там само, 34-37.

⁴ Елисеєв, С. (2002). Выйти из “бермудского треугольника”: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций. *Полис*, 6, 71.

⁵ Денисенко, В. (2012). Трансформація інституційної системи в Україні в контексті світового досвіду. *Transformacje ustrojowe w Europie Srodkowej i Wschodniej*. F Kutno: Wyzsza Szcola Gospodarki Krajowej w Kutnie, 127.

соціологічні дані, що демонструють низький рівень підтримки державних інститутів. Недовіра найчастіше висловлюється чиновникам (83%), Верховній Раді України (82%), судовій системі (78%), політичним партіям (77%), Уряду України (75%), Президенту України (71%), Прокуратурі (70%), Національному банку України (68%), Верховному Суду (65%)¹.

В процесі трансформації політичної системи України суспільство зіткнулось з протистоянням старих і нових інститутів, що зумовлює необхідність деінституціоналізації авторитарних інститутів, що заважають становленню демократії. Парадоксом, на який звернули увагу представники сучасної інституційної теорії, є те, що інституційна система затверджується у суспільстві, незалежно від того, наскільки вона ефективна.

Ця теза є важливим методологічним принципом аналізу процесів демократизації політичних систем, що потрапили у «пастку гібридності». Інституційна пастка – це сукупність неефективних, але стійких інститутів, у зміні яких не зацікавлений ніхто із значимих політичних гравців².

Дослідники відзначають такі системні причини вкоріненості неефективних інститутів як демонстративний характер деінституціоналізації старих інститутів, що не зачепила глибинних основ інституційного порядку і зберегла регулятивну функцію авторитарних практик та швидкими темпами руйнування старих і становлення нових соціальних інститутів, що пояснює нездатність останніх виконати компенсаторну інтегруючу і стабілізуючу функцію³.

Водночас, неоінституціоналісти намагаються пояснити причини вкоріненості неефективних інститутів, а також мінливість і нестійкість інституціонального середовища бажанням провідних політичних акторів закріпити своє становище. За словами Д. Норта, нестійкість «правил гри» сприяє максимізації різниці між прибутками і витратами скарбниці і підтримується могутніми групами зі спеціальними інтересами⁴.

Тобто, лінія на внесення дедалі нових поправок у законодавство від імені або за ініціативою домінуючих акторів, введення додаткових обмежень для «слабких» гравців впроваджується з метою знизити ризик поразки на виборах і підвищити власну електоральну перемогу, що дестабілізує інституційну систему колективної дії з управління і легітимації влади⁵.

Наприклад, досі не було виконано положення коаліційної угоди від 21 листопада 2014 року⁶, що передбачала реформу виборчої системи в Україні і перехід до пропорційної системи з відкритими списками.

Таким чином до сучасних суспільних обставин, що зумовлюють цінність неоінституціоналізму як методу для аналізу демократизації політичної системи України варто віднести надмірну увагу до формальних аспектів інституційного реформування, високий рівень конфліктності суспільства, що вимагає Значення неоінституційної парадигми для демократизації в умовах сучасних українських реалій зумовлено конфліктністю та нестабільністю, суперечливим поєднанням частоти інституційних реформ та відсутністю докорінних інституційних змін.

Отже, на сучасному етапі становлення демократії в Україні доцільно використовувати ряд теоретичних принципів неоінституціоналізму. Зокрема, застосування наукових розробок неоінституціоналістів до українських реалій вказують на те, що інституційні передумови демократії затверджені у нормативно-правових документах, однак виявляється недовірими на практиці внаслідок суперечностей старих і нових інститутів, незавершеності інституціоналізації демократії.

¹ Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України (2019). *Центр Разумкова*. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>> (2019, липень, 25).

² Мациевский, Ю.В. (2018). В ловушке гибридности: политический режим в Украине после революции 2014 года. *Полис*, 1, 96.

³ Головаха, Є., Паніна, Н. (2008). *Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України, 16-17.

⁴ Норт, Д. (1997). *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. Москва: ФЭК «Начала», 32.

⁵ Елисеев, С. (2002). Выйти из «бермудского треугольника»: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций. *Полис*, 6, 38.

⁶ *Коаліційна угода* (2014). <http://samopomich.ua/wp-content/uploads/2014/11/Koalicyjna_uhoda_parafovana_20.11.pdf> (2019, липень, 15).

Такий висновок вказує на необхідність широкого розуміння терміну політичний інститут, особливої уваги дослідників до неформальних, поведінкових аспектів функціонування інститутів демократії, їхньої відповідності вітчизняному суспільному контексту та ціннісним установкам українського населення.

Теоретики неонституціоналізму вказують і на основні перспективні завдання державного будівництва в процесі демократизації політичної системи України. Це необхідність стабілізації законодавства, еволюційна трансформація політичних інститутів в напрямку забезпечення самоорганізації політичних структур, норм і практик, балансу формальних та неформальних правил.

References:

1. Khantington, S. (2004). *Politicheskiy poryadok v menyayushchikhsya obshchestvakh* [Political order in changing societies]. Moscow: Progress-Traditsiya. [in Russian].
2. March, J.G., Olsen, J.P. (1989). *Rediscovering institutions: The organizational basis of politics*. New York: The Free Press. [in English].
3. Nort, D. (1997). *Instituty, institutional'nyye izmeneniya i funktsionirovaniye ekonomiki* [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy]. Moscow: ФЭК "Nachala". [in Russian].
4. Putnam, R. (2001). *Tvorenniya demokratiyi: Traditsiyi hromadyans'koyi aktyvnosti v suchasniy Italiyi* [Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy]. Kyiv: Vy-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy». 348. [in Ukrainian].
5. Denisenko, V. (2012). Transformatsiya instytutsiynoyi systemy v Ukrayini v konteksti svitovoho dosvidu [Transformation of the institutional system in Ukraine in the context of world experience]. *Transformacje ustrojowe w Europeie Srodkowej i Wschodniej*. F Kutno: Wyzsza Szcola Gospodarki Krajowej w Kutnie, 127-147. [in Ukrainian].
6. Kolodiy, A. (2010). Neoinstytutsionalizm ta yoho piznavalni mozhlyvosti v politychnykh doslidzhennyakh. [Neo-institutionalism and its cognitive capabilities in political research]. *Visnyk Lvivskoho un-tu*. Ser.: filosofsko-politologichni studiyi [Bulletin of the University of Lviv. Series: Philosophical and political science studios], *iss. 1*, 60-70. [in Ukrainian].
7. Romanyuk, A. (2010). Novyy instytutsionalizm ta ponyattya instytutu v politychniy nauksi. [New institutionalism and the concept of the institute in political science]. *Visnyk Lvivskoho un-tu*. Ser.: filosofsko-politologichni studiyi [Bulletin of the University of Lviv. Series: Philosophical and political science studios], *iss. 1*, 193-202. [in Ukrainian].
8. Stoyko, O.M. (2016). *Transformatsiya politychnykh instytutiv u suchasnykh perekhidnykh suspilstvakh: monohrafiya* [Transformation of Political Institutions in Modern Transitional Societies]. Kyiv: «Lohos». [in Ukrainian].
9. Patrushev, S.V. (2006). *Institutsionalnaya politologiya* [Institutional Political Science]. Moscow: ISP RAN. [in Russian].
10. Veber, M. (1982). *Izbrannie proizvedeniya* [Fav. works]. Moscow. [in Russian].
11. Monitorynh"2018: osnovni tendentsiyi zmin hromadskoyi dumky [Monitoring'2018: Key Trends in Public Opinion Change] (2018). *Demokratychni initsiatyvy* [Democratic Initiatives]. <<https://dif.org.ua/article/monitoring2018-osnovni-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>> (2019, July 15). [in Ukrainian].
12. Holovakha, Ye., Panina, N. (2008). *Ukrayinske suspilstvo 1992-2008: Sotsiologichnyy monitorynh* [Ukrainian society 1992-2008: Sociological monitoring]. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, 3-24. [in Ukrainian].
13. Yeliseyev, S. (2002). Vyyti iz "bermudskogo treugol'nika": o metodologii issledovaniya postkommunisticheskikh transformatsiy [Exit from the "Bermuda Triangle": on the methodology of research of post-communist transformations]. *Polis*, no. 6. 71-82. [in Russian].
14. Riven doviry do suspilnykh instytutiv ta elektoralni oriyentatsiyi hromadyan Ukrayiny (2019) [Level of trust in public institutions and electoral orientation of Ukrainian citizens]. *Tsentr Razumkova*. [Razumkov Center]. <<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-oriyentatsii-gromadian-ukrainy>> (2019, July, 25). [in Ukrainian].
15. Matsiyevskiy, Yu. (2018). V lovushke gibridnosti: politicheskiy rezhim v Ukraine posle revolyutsii 2014 goda. [Trapped in hybridity: the political regime in Ukraine after the 2014 revolution]. *Polis*, no. 1, 96. [in Russian].
16. *Koalitsiynna uhoda* [Coalition agreement] (2014). <http://samopomich.ua/wp-content/uploads/2014/11/Koalitsiynna_uhoda_parafovana_20.11.pdf> (2019, July, 25). [in Ukrainian].